

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

І. Ф. Комарницький,* З. І. Галушка**

СОЦІАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО ГОСПОДАРСЬКОГО ПОРЯДКУ

Однією з головних закономірностей сучасної трансформаційної економіки виступає соціалізація економічних відносин, яка яскраво виявилась у соціалізації господарського порядку більшості розвинутих країн у другій половині ХХ ст. Хоч і тоді проблема соціалізації була не нова, її теоретичним підґрунтям виступає розвиток теорії добробуту, починаючи ще від А. Сміта та Дж. Бенґама і закінчуючи теоріями Дж. Бьюкенена, А. М. Фельдмана, П. Дж. Хаммонда, К. Дж. Ерроу та А. Сена, який у 1998 р. отримав Нобелівську премію за розвиток теорії добробуту (теорії суспільного вибору). Але на кожному етапі розвитку суспільних відносин та у структурі господарського порядку різних країн вона проявлялася по-різному.

Аналізуючи у Нобелівській промові сучасні загальносвітові проблеми процесу соціалізації, А. Сен відзначив нагальність "... вивчення та формування переконливих суспільних суджень про суспільство (суспільний добробут, державний інтерес, сукупну бідність); про те, чи існує раціональна основа для прийняття суспільних рішень; чи можливий розумний суспільний вибір"¹. Їх однакове розуміння особливо актуальне при виборі соціальної стратегії розвитку постсоціалістичних країн, формуванні системи господарського порядку та визначенні пріоритетів соціальної політики.

Проблема соціалізації господарського порядку не існує сама по собі, як соціальний пріоритет його розвитку, — вона виступає умовою ефективного розвитку всієї системи. Вказуючи на проблеми трансформації постсоціалістичної економіки, російські вчені В. Куликов та В. Роїк наголошують на необхідності підвищення добробуту, зазначаючи, що це не тільки результат, а й абсолютно необхідна передумова економічного зростання. І це положення, на їх думку, саме по собі підносить соціальні завдання у ранг пріоритетних².

© Комарницький І. Ф., Галушка З. І. 2007

* завідувач кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор економічних наук, професор

** доцент кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидат економічних наук, доцент

¹ Сен А. Можливість суспільного вибору [Електронний ресурс]. — Режим доступу: nobel.org.ua/images/laureats/6/1998/sen.pdf.

² Куликов В., Роїк В. Социальная политика как приоритет и приоритеты социальной политики // Российский экономический журнал. — 2005. — № 1. — С. 5.

Соціалізація є однією із базових категорій сучасного господарського порядку, визначає його соціальну направленість, а тому виступає предметом дослідження не тільки економічної теорії, а й усіх суспільних наук, де вивчаються категорії соціальної сфери, соціальних відносин, соціальні потреби, суперечності, соціальна самоорганізація тощо. Хоч варто зауважити, що часто ці поняття визначаються по-різному і тому цілком справедливі застереження науковців про суперечності та неправильні уявлення про зміст соціальної сфери та пріоритетів соціальної політики³.

Господарський порядок є складовою частиною економічної системи і визначає реальні рамки можливостей використання суспільством обмежених благ для реалізації цілей економічної системи. Він взаємопов'язаний з господарюючими суб'єктами, їх потребами, інтересами, здібностями, споживчими перевагами, ресурсами, а також із суспільно-політичними інститутами, тому виступає як фундамент для визначення головних ознак та характеру економічної системи. Визначити суть господарського порядку — означає: 1) виявити історично складені та існуючі на даний час форми порядку; 2) розробити принципи, які дозволяють поєднувати ці форми у цілісну систему. Отже, завданням позитивної економічної теорії є вивчення здатностей форм порядку комбінуватись між собою та наслідків несумісності цих порядків, які можуть виникати не тільки з економічних, а й духовно-культурних чи політико-правових причин. А нормативна економічна теорія повинна розробляти принципи реформування господарського порядку у відповідності до принципів і закономірностей його розвитку у розвинутих країнах та до цілей розвитку самої системи. Господарський порядок складає внутрішній структурний елемент економічної системи разом із політичним, культурним порядком і такими елементами соціального життя, як духовно-культурні цінності та суспільно-політичні інститути. Господарський порядок і суспільно-економічні інститути, а також взаємовідносини між людьми та їх дії, зумовлені існуючим порядком, складають економічну систему як частину соціального життя. Учені визначають такі форми господарського порядку: планування, власності, підприємницький, бюджетний, ринковий, в грошовій сфері, зовнішньоекономічний⁴.

Сучасна теорія повинна пояснити, як має виглядати сучасний господарський порядок, здатний до ефективного розвитку. Вперше австрійський учений В. Ойкен розглядав цілий спектр характеристик господарських порядків. Він вважав, що вивчення господарського порядку повинно включати такі аспекти:

- проблему алокації та розподілу (розподілу засобів виробництва та доходів за цілями їх використання);
- співвідношення між споживанням, заощадженнями та інвестиціями;
- вибір виробничої функції із можливих та економічно рентабельних методів (проблема визначення способу застосування факторів);
- розподіл виробництва у просторі (проблема територіальної алокації факторів);
- проблему коливань кон'юнктури та ділової активності;
- проблему виникнення економічних негараздів.

В. Ойкен розглядав ці проблеми як складові проблеми обмеженості ресурсів та пов'язував їх з відносинами власності як базовими у будь-якій економічній

³ Тропіна В. Соціальна функція держави та фіскальний механізм її реалізації: теоретико-практичні аспекти дослідження // Економіка України. — 2006. — № 11. — С. 54-55.

⁴ Анализ экономических систем: основные понятия теории общественного порядка и политической экономики / Под общ. ред. А. Шюллера и Х.-Г. Крюссельберга; пер. с нем. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. — С. 14-16.

системі, називаючи їх правами планування або правами власності. Він визначав їх як “Архімедову точку опори”, яка дозволяє людям втручатися в господарські процеси, щоб вирішити проблему обмеженості ресурсів. Невизначеність діяльності господарських суб’єктів пояснюється тим, що кожний суб’єкт визначає свої плани, які не узгоджуються з планами інших. Координація прав планування пов’язана з витратами, які сьогодні називають трансакційними. На його думку, координація планомірної господарської діяльності у загальноекономічній плановій системі — це ядро будь-якого господарського порядку. У залежності від того, як закріплюються ці права — централізовано чи децентралізовано, Ойкен називає ці порядки “мінове господарство” і “господарство, що управляється децентралізовано”.

Порядок, що встановлює права планування чи власності (централізований або децентралізований), та спосіб економічного розрахунку (регульований ринковими цінами чи плановими сальдо) у залежності від форми виявлення визначають можливості господарської поведінки і господарських рішень, які й пояснюють характер економічної системи. У відповідності до цих критеріїв виділяються такі форми господарського порядку:

1) приватнокапіталістична ринкова економіка, заснована на децентралізації прав планування і діяльності та регулюванні цінами економічного розрахунку;

2) державна (соціалістична) центральноадміністративна економіка, заснована на централізованій структурі прав планування та економічному розрахунку, закладеному плановими сальдо;

3) соціалістична ринкова економіка, яка вирішує проблему обмеженості на основі децентралізованої структури прав планування та діяльності: а) при державному розпорядженні найважливішими засобами виробництва у поєднанні з масштабним державним регулюванням цін (соціалістична ринкова економіка державно-соціалістичного типу); б) при суспільній власності на засоби виробництва, що знаходяться у розпорядженні та використанні трудових колективів, у поєднанні з економічним розрахунком на основі ринкових цін, який створюється переважно спонтанно на принципово вільних ринках праці і капіталу (соціалістична ринкова економіка колективного типу).

Крім основних критеріїв, встановлюються додаткові форми порядку, які, комбінуючись, створюють комфортність господарського порядку: свобода конкуренції, вільна торгівля, валютні обмеження тощо.

З нормативного погляду має значення не лише вибір типу господарського порядку (який, до речі, вимагає й політичного рішення), а й додаткових форм порядку, які мають забезпечити ефективність економічної системи. Ще одна проблема витікає з переплетення господарського порядку з державним і духовно-культурним порядками. Повинні існувати певні концепції, які виступають як орієнтири суспільної і економічної політики, вимагають формування окремих порядків на основі принципів, що взаємно пов’язуються та узгоджуються за певними правилами. Політична система формує політику господарського порядку та політику регулювання, які визначають господарський порядок і господарські процеси як складові економічної системи.

Класифікація економічних систем найчастіше орієнтується на господарський порядок (особливо його форми). Тут має значення інституційний критерій — хто і через які інститути здійснює координацію. Тому у структурі економічної системи виділяють механізм прийняття рішень, інформацію і мотивації, права власності. Відомий український вчений Б. Гаврилишин критеріальними ознаками класифікації економічних систем вважає: головні мотиви діяльності, характер

власності, характер ринку, роль уряду, першопричини і головну мету. За цими ознаками він виділяє систему вільного підприємництва, узгоджене вільне підприємництво, адміністративно-командну систему, розподільчий соціалізм та ринковий соціалізм⁵.

Виділяючи різноманітність методів координації економічних процесів, західні економісти запровадили термін “змішана економіка” (*mixed economy*), розуміючи під ним господарський порядок, при якому існують різні методи прийняття рішень та методи координації в економічній та політичній сферах. Уперше у книзі “Управління економікою і ринкове господарство” (1947) А. Мюллер-Армак використав термін соціальне ринкове господарство. Він визначав його як “... ідею політичного порядку, метою якої є поєднання суспільства, побудованого на конкуренції, приватній ініціативі з соціальним прогресом, забезпеченням саме продуктивності ринкової економіки. На основі ринкового економічного порядку може бути створена багатостороння та всеохоплююча система соціального захисту”⁶.

Після Другої світової війни у ФРН було запроваджено систему “Sozialmarktwirtschaft” — соціального ринкового господарства, яка дозволила Німеччині менш, ніж за десять років, відновити свій економічний потенціал і ввійти в десятку найрозвинутіших країн світу. Автором і виконавцем цього “економічного чуда” був Л. Ерхард — учений-економіст, міністр народного господарства ФРН у 1949-1963 рр. Досвід економічної реформи він описав зокрема у книзі “Добробут для всіх” (1956). Особлива увага у концепції соціального ринкового господарства приділялась соціальній ролі держави. Вихідним положенням такої соціальної політики стало положення про те, що “соціальне ринкове господарство — це економічне зростання завдяки доброякісній конкуренції, а зростання — це передумова добробуту”. І тільки те може бути розподілене та спожите, що вже вироблене. На думку Л. Ерхарда, соціальна політика держави має своїм завданням втілити у життя такі соціальні цілі: справедливість, безпеку, мир на основі свободи та добробуту. На перший план у соціальній політиці висувається відповідальність суспільства за умови існування кожного його громадянина. Через систему перерозподілу доходів і власності держава повинна гарантувати кожному громадянину певний рівень життя. У той же час, відповідно до ідеї “суспільства ефективної конкуренції” кожний громадянин повинен відчувати відповідальність за рівень своєї ініціативи та активності в плані забезпечення свого існування. Політика соціального захисту гарантує населенню безпеку від життєвих ризиків загального характеру за допомогою пенсійного страхування, страхування на випадок хвороб, по безробіттю, від нещасних випадків. Політика розподілу націлена на компенсування “жорстокості ринку” та нерівномірності при первісному розподілі доходів за рахунок соціальної допомоги, державних дотацій на оплату оренди житла, багатодітним сім’ям, надання стипендій на навчання. Політика щодо ринку праці повинна сприяти створенню нових робочих місць, підвищенню кваліфікації та перекваліфікації, організації системи посередництва у пошуку роботи тощо. Політика соціального миру підтримується та розвивається державою завдяки цілеспрямованій діяльності по створенню форм і структур, за допомогою яких забезпечується конструктивне співробітництво основних соціальних груп. Це участь трудящих у прибутках, у власності, у управлінні виробництвом.

⁵ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. Доповідь Римському клубові / Пер. з англ. — К.: Основи, 1993. — С. 151.

⁶ Ламберт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь. — М.: Дело, 1993. — С. 67.

Ця модель виникла у відповідь на вимоги “поеднати принцип свободи на ринку з принципом соціального вирівнювання”. Ідейними основами цього порядку були дослідження представників лібералізму, ордолібералізму, Фрайбургської школи та так зване християнське вчення. Мова йшла про те, щоб створити належні умови праці і побуту, а особливо поліпшити стартові умови для соціального підйому представників нижчих доходних груп населення. Особлива увага приділялась нормам правової держави, які повинні були спрямовуватись проти будь-яких форм обмеження конкуренції і шляхом підтримуючих та стимулюючих конкуренцію функцій забезпечити існування ефективного, такого, що забезпечує зайнятість, виробничого сектора. Відповідно до християнського вчення про людину, важлива роль надається персональності та субсидіарності, коли особистість (а не колективи) виступає вихідним пунктом цього суспільного порядку.

Основні елементи концепції “соціального ринкового господарства”:

1) забезпечення найліпших умов для розвитку індивідуальності шляхом активної політики підтримання конкуренції, спрямованої проти картелів та інших форм концентрації виробництва, що заперечують доступ на ринок. Як підкреслює Мюллер-Армак, “необхідний перегляд майже всіх напрямків економічної політики, щоб шанс створити власну справу знову став значимим соціологічним фактом”. У цьому полягає основний зміст єдиної політики господарського порядку та соціальної політики;

2) корекція розподілу доходів, що відбувається на основі ринкових принципів, з метою зниження надмірних відмінностей в рівнях доходів та майновій забезпеченості у дусі розподільчої справедливості при дотриманні принципу субсидіарності (охорона праці, забезпечення зайнятості, соціальний захист) — ринково-комфорна соціальна політика;

3) стабілізація ринкових процесів шляхом активної кон’юнктурної політики, пріоритетами якої виступають стабільність грошової системи, висока зайнятість, рівновага платіжного балансу — стабілізаційна політика;

4) забезпечення правових, інфраструктурних, екологічних умов для економічного зростання на основі превентивного формування інститутів, а також обмежені у масштабах адаптаційні інтервенції для пристосування до структурних змін в економіці (політика зростання та структурна політика);

5) забезпечення конформності всіх державних заходів з принципами конкурентного порядку.

Вивчаючи економічну політику держави у сучасному ринковому господарстві, німецький вчений А. Шюллер зауважує, що принципи політики порядку складаються і змінюються в залежності від того, як суспільство цінує зміст таких основних суспільних цінностей як свобода, справедливість і солідарність. Чим більша роль відводиться матеріальному розумінню розподільчої справедливості, тим сильніше економічна політика переорієнтовується із забезпечення принципу правової держави на принцип соціальної держави. А від цього, у свою чергу, залежить розуміння важливості і змісту цілей загальної економічної політики (стабільність цінності грошей, висока зайнятість, економічне зростання, справедливий розподіл доходів, зовнішньоекономічна рівновага) та інституційна матриця носіїв та засобів економічної політики (грошової, фінансової, розподільчої, соціальної, політики зростання та зайнятості)⁷.

⁷ Анализ экономических систем: основные понятия теории общественного порядка и политической экономики / Под общей ред. А. Шюллера и Х.-Г. Крюссельберга; пер. с нем. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. — С. 265.

Цілком імовірно, що перемогу у політичній конкуренції можуть отримати ті політики, які будуть стимулювати у своїх виборців бажання держави всезагального добробуту. Типовими ознаками порядку господарювання при демократичній державі всезагального добробуту виступають: зрівняльна справедливість, яка веде до скорочення нерівності у власності і в доходах; колектив як вихідний пункт при реалізації порядку (різноманітні спілки); викривлення конкуренції і боязнь цін; одержавлення системи страхування. Як показав досвід, наслідками функціонування держави всезагального добробуту, як правило, були: недоліки в системі стимулів та відповідальності; надто високі вимоги громадян і профспілок до держави; втрата авторитету держави у громадян; втрата урядом здатності розробляти неефективну економічну політику; дефекти ринків праці; зниження конкурентоспроможності; криза соціального страхування та державних фінансів.

Розуміючи принципи соціалізованої економіки, розглянемо об'єктивні умови соціалізації господарського порядку в умовах трансформації постсоціалістичної економіки.

1. Вирішення цієї проблеми, у першу чергу, пов'язане із формуванням специфічної функції держави, яку ми називаємо функцією соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність держави встановлюється як система відносин між державою, суб'єктами господарювання і населенням щодо мобілізації та використання ресурсів, товарів та послуг, які реалізують соціальне забезпечення та соціальний захист усіх груп населення, що дозволяє узгоджувати економічні інтереси як основу стабільності суспільства. Соціальна відповідальність держави не може забезпечуватись лише через перерозподільний механізм — вона ґрунтується на забезпеченні високого рівня економічної відповідальності через систему інструментів, що забезпечують координацію дій економічних суб'єктів і реалізацію їх економічних інтересів. Вона встановлюється різноманітними соціальними нормами (рішеннями держави, правовими, морально-етичними нормами тощо). В Україні ця функція держави традиційно пов'язується із соціальним забезпеченням непрацездатних, підтримкою тих, хто має низькі доходи (зокрема, через систему субсидування); забезпеченням цільових та пільгових виплат різним групам населення; виплатою пенсій; встановленням соціальних стандартів тощо. Тож, перерозподільний механізм залишається переважаючим. Держава не в змозі повною мірою забезпечити реалізацію конституційно і законодавчо закріплених зобов'язань у сфері соціального захисту населення.

2. Принципи функціонування соціалізованої економіки тісно пов'язуються із створенням однакових шансів для різних категорій населення у підтриманні свого добробуту. Має існувати ефективний господарський механізм, що забезпечує можливість реалізації економічних інтересів різних учасників виробництва. У великій мірі це стосується поєднання та розвитку різноманітних форм власності, характерних для кожного даного етапу трансформації. Як зауважує Л. Абалкін, «ті чи інші форми власності не мають абсолютної цінності, кожна з них у ході соціального відбору знаходить свою нішу, яку й займає, показуючи свої переваги над іншими саме у даній сфері стосовно даного соціокультурного середовища»⁸. З точки зору проблем соціалізації української економіки це стосується процесів роздержавлення та приватизації державної власності, з одного боку, та розвитку дрібного і середнього бізнесу — з іншого. Реалізація інтересів співвласників або учасників дрібного і середнього бізнесу фактично дає найбільше шансів для реалізації принципів особистої відповідальності за свій добробут. Для суспільства —

⁸ Абалкин Л. И. Избранные труды: в 4-х томах. — М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. — Т. 4. — С. 239.

це вирішення ряду завдань: забезпечення ринку споживчими товарами; бажаних працювати — робочими місцями; зростання доходів та поповнення бюджету.

3. Соціалізація неможлива без запровадження досягнень НТП у виробництво. Інноваційний характер виробництва дає можливість вирішити ряд суперечностей соціально-економічної сфери. По-перше, зростають масштаби виробництва, якість продукції, її відповідність сучасним вимогам. По-друге, це стосується змін у змісті і характері праці, яка стає творчою, пов'язаною із використанням переважно духовних здібностей та інтелекту працівників і, відповідно, дорого оплачується. По-третє, виконання працівниками складної специфічної роботи веде до заміни відносин експлуатації відносинами соціального партнерства між робітниками і роботодавцями, оскільки загальний успіх залежить від індивідуального вкладу кожного співробітника у результат роботи підприємства. Тому має значення існування нового типу працівника — з достатньо високим рівнем і в професійному, і в особистісному плані.

4. Для соціальної стабільності важливе значення має соціальна структура суспільства, наявність у цій структурі значної частки середнього класу. Причому це стосується не лише рівня доходів, а й професійно-кваліфікаційної структури цього класу. Чим більший середній клас, тим стабільніше суспільство, тим менше прагнення до зміни самої системи. Велике значення у суспільній поведінці залежить не лише від професії або місця конкретної людини в професійно-кваліфікаційній і службовій ієрархії, не тільки від майнового становища, але й від суспільного походження, політико-ідеологічних переконань та прихильності, які можуть бути пов'язані з різним розумінням соціальної справедливості. Принцип соціальної справедливості фіксує не походження доходів, а ступінь рівності і, відповідно, нерівності розподілу. Цей принцип прямо пов'язаний із функціонально-виробничим розподілом, бо рівність або нерівність залежать від того, за рахунок чого і за яких обставин ці доходи присвоюються.

5. Формування інститутів соціального партнерства, які стосуються системи взаємовідносин “працівник-роботодавець-держава”, а також різноманітних суспільних організацій, фондів, установ, які регулюють і підтримують суспільні відносини у різних сферах життя. На жаль, в Україні за радянською звичкою профспілки, як правило, служать адміністрації, а можливості самореалізації представників освіти, науки, культури обмежуються державними тарифними ставками та відсутністю фінансування.

Наведені проблеми соціалізації сучасної економіки підтверджують думку про те, що неможливо скопіювати навіть найефективніший варіант розвитку цих процесів, щоб використати його в іншій країні, адже країни розрізняються за рівнем економічного розвитку, соціальними і національними умовами, історичними і культурними традиціями, механізмами впливу держави на економіку.

